

تصویری دیده‌نشده از روزهای پرشور زمستان ۵۷ در مشهد

آغاز انقلاب اسلامی از خیابان خسروی

روایتی از رویدادی مهم در یکی از میدان های شهر در زمستان ۱۳۵۷

مجسمه‌ای که پیش از شاه افتاد

زینبی! اگر در میان مقالات علمی و پژوهشی جست‌وجو کنید، خیلی زود خواهید فهمید که میدان‌ها نقش مهمی در زیست اجتماعی مردم هر شهر دارند و این موضوع از نگاه پژوهشگران دور نمانده است. در مشهد نیز میدان‌ها این نقش را به خوبی ایفا کرده‌اند و خودشان را در حافظه جمعی مردم این شهر به ثبت رسانده‌اند؛ میدان دوچرخه، میدان اعدام، فلکه حضرتی، فلکه تقی‌آباد و فلکه آب از نام‌هایی هستند که در خاطرات گذشته شهر حضور داشته‌اند و بارها درباره آن‌ها و اتفاقاتی که در اطرافشان افتاده است، در واگویی‌هایشان شنیده‌ایم. پس از شکل‌گیری میدان شاه یا مجسمه در دهه ۳۰ و خورشیدی، این قسمت از شهر نیز نقش تاریخی و هویتی خود را پیدا کرد و از همان زمان، شد محل گردهمایی مشهدی‌ها. میدان مجسمه در روزهای انقلاب هم چنین چهره‌ای داشت و اکنون نیز به سراغش رفته‌ایم تا درباره نقش آن در وقایع انقلاب، حرف بزنیم و بگوییم به خاطر شهادت چه کسانی در این عرصه، «شهدا» نام گرفت.

نقش میدان در گذشته شهر

«میدان‌ها فضاهای باز و گسترده‌ای هستند که دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین بوده‌اند و درکنار راه‌ها یا در محل تقاطع آن‌ها قرار داشتند و دارای کارکردی ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی، نظامی یا ترکیبی از دو یا چند کارکرد مزبور بودند». این یک تعریف علمی از میدان است که در مقالات و کتاب‌ها می‌توان آن را یافت. در طول تاریخ، میدان بر حسب ضرورت‌های مکانی و زمانی، نقش و عملکردهای متفاوتی داشته است. گاهی محلی برای فروش کالا بوده و گاهی کارکرد حکومتی، دیوانی یا مذهبی داشته است. درنهایت باید گفت میدان، عرصه نمایشی است برای زندگی یک شهر که از تلاش برای زندگی و سرزندگی شهروندانش، خبر و به شهر هویت می‌دهد. با این نگاه باید به‌سراغ یکی از میدان‌های مهم شهر مشهد در طول تاریخ برویم. «میدان‌شاه» مشهد که پس از انقلاب به میدان شهدا تغییر نام داده است، بارها تغییر ساختار را تجربه کرده تا به ظاهر اکنون خود رسیده است. این میدان، محل برگزاری تجمعات و مراسم ملی در همه زمان‌ها بوده و همچنان نیز نقش خود را در مراسم مذهبی و راهپیمایی‌ها حفظ کرده است. محوطه خاطرات مشهدی‌ها، تغییرات زیادی را در عمر هشتادساله به خود دیده است و ظاهر فعلی آن نمی‌تواند تداعی‌کننده همه خاطراتی باشد که در این میدان ساخته شده است. اما اگر بپذیریم اهمیت میدان‌ها بیش از شکل ظاهری‌شان، به دلیل وقایع تاریخی‌ای است که در آن‌ها رخ داده است، باید بگوییم این میدان قدیمی مشهد(حتی با ظاهر جدید و ناهماهنگ با هویتش) نیز بخشی از هویت قدیمی شهر ماست که نقش مهمی در شکل‌گیری خاطرات جمعی همشهری‌هایمان دارد؛ خاطراتی که سینه‌به‌سینه نقل می‌شوند و به نسل‌های بعدی می‌رسند. میدان شهدای مشهد از زمان ایجاد تاکنون، سه نام میدان مجسمه، میدان شاه و میدان شهدا را به خود دیده است و مردم شهر با هرکدام از این نام‌ها، یادنامه‌هایی در ذهن دارند.

میدانی برای همه عصرها

با شکل گرفتن میدان شاه مشهد، این فضا تبدیل به یکی از اماکن تجمع سیاسیون و تشکل‌های فعال در شهر مشهد شد. شاید نزدیکی این مکان به حرم مطهر و استقرار بعضی ادارات مشهد در خیابان ارگ، باعث شده بود میدان شهدا به یکی از مراکز پرتردد شهری تبدیل شود و تجمعات و راهپیمایی‌ها به آن ربط پیدا کند. برگزاری دعا و سوگواری پس از مرگ رضاشاه، یکی از نخستین مراسم این میدان بود. این تجمع با حضور میهمانان ازیبش تعیین شده و بیشتر مسئولان شهری برگزار شد و با گذاشتن بیست شاخه گل در پای مجسمه، پایان یافت. بررسی اخبار روزنامه خراسان در سی سال قبل از انقلاب، نشان می‌دهد که میدان‌شاه پیش از انقلاب، نیز محل برگزاری جشن‌ها و مراسم ملی بوده است. در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ نیز این میدان، عرصه رقابت و نشست‌ها و همایش‌های سیاسی طرفداران مصدق بود. در یکی از این انجمن‌ها در ۲۳ تیر ۱۳۳۰ محمدتقی شریعتی و مرحوم عابدزاده حضور داشتند و سخنرانی کردند. سال‌های ۴۱ و ۴۳ و ۴۶ نیز تجمعات دیگری در این میدان برپا می‌شد. سال ۱۳۵۰ گردهمایی بزرگ کارگران خراسان برای تجلیل از پیروزی ارتش در خلیج فارس و جلسات حزب ایران نوین در همین عرصه برقرار شد. در سال ۵۲ اتاق اصناف مشهد، اطلاعیه‌ای به روزنامه می‌دهد و از همه واحدها و اتحادیه‌های صنفی دعوت می‌کند که با شرکت در میتینگ ملی شدن نفت در میدان‌شاه شرکت کنند. در آگهی دیگری در سال ۱۳۵۳ همایش روز راه‌آهن در این میدان برگزار می‌شود. باتوجه به آنچه گفته شد، این عرصه از زمان تولدش، شاهد وقایع و اتفاقات تاریخی این شهر بوده است، اما شاید مهم‌ترین رخدادی که این فضای دایره‌وار شهری به خود دیده است، مربوط به سال ۱۳۵۷ باشد که میدان مجسمه، مرکز گردهمایی مخالفان نظام شاهنشاهی در روزهای مختلف سال شد. شاید زمانی که مسئولان وقت به چگونگی برگزاری تجمع زنان به‌مناسبت سالگرد کشف حجاب در ۱۷ دی سال ۱۳۵۶ فکر می‌کردند، هرگز گمان نمی‌کردند کمتر از یک سال پس از آن، این فضا پایگاهی برای انقلابی‌های شهر شود. برهه تاریخی دیگری در انتظار میدان مجسمه بود، تا از آبان تا بهمن سال ۱۳۵۷ نقطه اوج توجهات شهر شود. شهادت تعدادی از انقلابی‌ها، نمایش اجساد نظامیان و تخریب مجسمه شاه، باعث شد این میدان در حافظه جمعی مشهدی‌ها نقش پررنگی به خود بگیرد.

نمای میدان مجسمه در دهه ۲۰ قرن ۱۳ خورشیدی

مرضیه ترابی! خیابان خسروی که ما امروز آن را با نام «شهیددیالمه» می‌شناسیم، یکی از نخستین مکان‌های شهر مشهد است که شاهد تظاهرات اعتراضی و ضد رژیم در روزهای انقلاب اسلامی بود. حتی می‌توانیم این خیابان را محل آغاز انقلاب اسلامی ایران بدانیم. در ۱۷ دی سال ۱۳۵۶، صدهانقر از بانوان محجبه دراعتراض به برگزاری مراسم سالروز کشف حجاب، در میدان مجسمه(میدان شهدای فعلی)، دست به یک تظاهرات اعتراض‌آمیز از مسیر فلکه آب(میدان بیت المقدس) به سمت خیابان خسروی(نوشهیداندرزگو)، خیابان خسروی و تقاطع این خیابان با خیابان قدیمی ارگ زدند؛ تظاهراتی که هرچند با برخورد شدید عوامل رژیم پهلوی مواجه شد و بانوان شرکت‌کننده نتوانستند آن را به پایان برسانند، باعث برهم خوردن مراسم رژیم پهلوی در میدان مجسمه و البته آغاز حرکت‌های اعتراضی گسترده بعدی در مشهد شد و برخی بزرگان انقلاب در مشهد، آن را نقطه شروع جریان انقلاب اسلامی مردم ایران می‌دانند. این مسیر تاریخی که باید آن را «مسیر انقلاب در مشهد» بنامیم، در روزهای پرالتهاب سال ۱۳۵۷ نیز اصلی‌ترین مسیر حرکت مردم در راهپیمایی‌های چندصدهزار نفری محسوب می‌شد. مشهدی‌ها معمولاً از مسیر میدان مجسمه به سوی چهارراه دروازه طلایی در ابتدای خیابان خسروی، حرکت خود را آغاز می‌کردند و بعد از ورود به این خیابان، مسیر را تا فلکه آب ادامه می‌دادند و از آنجا وارد فلکه حضرت می‌شدند. این مسیر، زمانی که محل برگزاری سخنرانی‌های میدان مجسمه بود، برعکس طی می‌شد. آنچه در تصویر امروز می‌بینید، نمایی از یک تظاهرات بزرگ و پرشور در زمستان سال ۱۳۵۷ است. پس از قیام خونین دهم دی –مشهور به یکشنبه خونین– چنین اجتماعاتی تقریباً به صورت روزانه در مشهد

دید می‌شد؛ مسیرهای خیابان تهران(امام‌رضا^ع) فعلی، به حرم مطهر، فلکه آب به‌سوی میدان مجسمه –که بعد از کشتار دهم دی، میدان شهدا خوانده می‌شد– و نیز، مسیر میدان مجسمه به‌سوی حرم رضوی، مملو از جمعیتی بود که یکصدا خواستار ساقط شدن رژیم پهلوی بودند. با این حال روایت مربوط به وقایع خیابان خسروی در تاریخ نیم‌قرن اخیر مشهد، تنها به روزهای پرالتهاب انقلاب اسلامی محدود نمی‌شود. با آغاز جنگ تحمیلی، این خیابان شاهد برگزاری مراسم تشییع شهدای بسیاری بود. مسجد «آقاحسین بناها» در این خیابان، اوایل دهه ۶۰ خورشیدی به مبدأ مراسم تشییع و درواقع «معراج شهدا» در مشهد تبدیل شد؛ البته شهدا از مکان‌های دیگری در مشهد، مانند مسجد حوض لقمان یا بیمارستان ارتش در خیابان بهار نیز، به‌سوی حرم مطهر رضوی تشییع می‌شدند، اما تا زمانی که معراج شهدای مشهد در خیابان نخریسی مستقر شد، یعنی حدود سال ۱۳۶۵ شمسی، مسجد آقاحسین بناها مکان اصلی و محوری برای شروع تشییع شهدا بود و پیگرهای مطهر آن‌ها، از این مکان بر روی دست مردم قرار می‌گرفت و به سمت حرم رضوی تشییع می‌شد و به همین دلیل، نام مسجد را هم به «مسجد شهدا» تغییر دادند. در تصویر امروز که نمایی کاملاً گویا از روزهای پرشور انقلاب اسلامی در مشهد را پیش‌روی مخاطب قرار می‌دهد، برخی نمادهای تاریخی شهر مشهد نیز به چشم می‌خورد؛ نمادهایی مانند مطب دکترضیایی یا «کلاه‌فرنگی» زیبایی آن که یکی از بناهای تاریخی خیابان ارگ محسوب می‌شود و این‌گونه در قاب تاریخ انقلاب، جاودانه شده است.

منبع عکس: مرکز اسناد، تاریخ و توسعه شهری شهرداری مشهد

سوزاندن مجسمه پهلوی اول در دی ۱۳۵۷

نخستین اتفاقات انقلابی میدان

۱۸ آذر سال ۱۳۵۷ عرصه شهدا، میدان تظاهرات و اتفاقات بود. در همین روزها بود که مجسمه رضاشاه که برای مردم نماد دیکتاتوری بود، به پایین کشیده شد تا جسارت مردم را در برخورد با نظام حاکم نشان بدهد. یکی از روزنامه‌نگاران، ماجرای تخریب مجسمه شاه سابق را چنین شرح داده است: «۱۸ آذر سال ۱۳۵۷ به میدان جلوی شهرداری رسیدیم که ملاحظه شد مجسمه رضاشاه که مدت چهل سال در میدان، سوار بر اسب همچنان استوار بود، باهمه استحکامش همچون موم، به دست مردم خرد و خمیر شده و پایین آورده‌اند و نمی‌دانم چتازه این مجسمه عظیم را که از برنز قیمتی بود و گویا در ایتالیا ساخته شده بود، به کجا بردند که اثری از آن دیده نمی‌شد.»

در اسنادی که از روزهای انقلاب در ساواک به جای مانده، اتفاقات دیگری نیز پس از این ماجرا افتاده است. طبق این اوراق، پس از پایین انداختن مجسمه رضاشاه، در شب ۴ دی سال ۱۳۵۷، افرادی تمام درختان میدان‌شاه را قطع کردند و پایه پیکره را هم آتش زدند. صبح روز بعد نیز حدود ۵ هزار نفر در میدان تجمع کردند و پایه مجسمه را با وسایلی مانند پتک، تخریب کردند.

میدان شاه چگونه به نام شهدا شد؟

در ماه‌های آخر مشرف به پیروزی انقلاب که مبارزه مردم به اوج خودش رسیده بود، نظامی‌ها بارها در میدان‌شاه با مردم درگیر شدند و حدود ۱۰ نفر در این عرصه به شهادت رسیدند. حسن گلزاری، خلیل اسماعیل‌زاده‌عنبرانی، فریدون بهارلو و هادی مقدم‌آهنگران در ۲ دی به دست مأموران نظام شاهنشاهی کشته شدند. حاج محمد بیگلری و مهدی حسین‌زاده‌یزدی در ۲ دی و محمود شنایی‌نوزاد در ۴ دی در همین میدان، دعوت حق را لبیک گفتند. ناصرگیوه‌چی و حسن نیک‌آختر نیز از شهدایان روزهای نهم و دهم دی در میدان‌شاه هستند. همچنین شهید سیدمحمد روح‌بخش از افرادی بود که در اواخر دی، شهادت را تجربه کرد و توانست پیروزی انقلاب را ببیند. طبق مصاحبه‌های به‌جای‌مانده با انقلابی‌ها در مرکز تاریخ شفاهی آستان قدس رضوی، پس از کشتار دوم دی مشهد، تصمیم گرفته شد چند نفر از کشته‌شدگان در میدان‌شاه دفن شوند و میدان، نام شهدا را به خود بگیرد. اما این اتفاق در آن زمان نیفتاد و یک سال پس از پیروزی انقلاب، نام شهدا بر تارک آن نشست. ۱۲۳ دیبهشت سال ۱۳۵۸ مطلبی در روزنامه خراسان با موضوع میدان‌شهدا با محتوای جزئیات حوادث انقلاب در این گستره به چاپ رسید. در این مطلب آمده بود، «شما ای همشهری‌ها که در طول روز بارهاوبارها این میدان را دور می‌زنید و از آن می‌گذرید، به یادتان باشد که نام این میدان چیست. این همان میدانی است که در آن، حماسه‌ای افتخارآمیز به‌وجود آمد، حماسه آن‌هایی که یکشنبه خونین شهرمان را ساختند. این همان میدان شهداست.»

میدان شهدا در سال‌های بعد هم در اعزام‌های دسته‌جمعی رزمندگان به جبهه، نقش خودش را ایفا می‌کرد. رزمنده‌ها خاطرات گردهمایی در این میدان را به‌خوبی به خاطر می‌آورند. حتی زمانی که اسرای عراقی به مشهد وارد شدند، مرکز تجمع اتوبوس‌های آن‌ها و مردمی که به تماشایشان آمده بودند، عرصه شهدا بود. در تشییع شهدای جنگ تحمیلی نیز این گستره نقش داشت و بسیاری از مردم در مراسم تشییع شهدا در این فضا شرکت کرده‌اند. میدان‌شهدا در طول این سال‌ها، راهپیمایی‌ها و تجمعات زیادی را به خود دیده است تا همچنان مهم‌ترین میدان شهری در ذهن مشهدی‌ها باشد.